

ŞİRVAN MEMARLIQ MƏKTƏBİNİN YADİGARILIĞI TUBA ŞAHİ MƏSCİDİ

Həbibə Mirpaşa qızı Əliyeva
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
ahebibe@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan, islam memarlığı, Tuba Şahi məscidi, türk-islam abidələri, daş kitabələr*

Azərbaycan coğrafi baxımdan Şərqlə Qərbin mədəniyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. İlk orta çağlardan belə Şərq və Qərb xalqları arasında körpü olan Azərbaycan ərazisindən keçən tarixi İpək Yolu ölkənin mədəniyyətinə güclü təsir göstərmişdir. Azərbaycanda orta əsrlərdən iqtisadi dirçəliş, xalqlar arasında aparılan geniş ticarət əlaqələri və bunun nəticəsində də şəhərlərin salınması sürətlə artırdı. İlk orta çağlardan memarlıq sahəsində intibah dövrünü yaşayan Arran memarlıq məktəbinə İslam dini yeni üslub gətirdi. Bütün islam coğrafiyasında islam dinini təbliğ etmək üçün yeni xanəqahlar, mədrəsələr, camələr və məscidlər tikilməyə başlandı. Ölkəni idarə edən dövlət başçıları və din xadimləri islam memarlığı üslubundan (Əməvilər(661-749), Abbasilər(750-1258), Fatimilər(909-934) xülfətinin incəsənəti) yararlı olsalar da, yerli Arran memarlıq məktəbini qoruyub saxlayırdılar. Yabancı və yerli memarlıq üslublarının vəhdətindən yeni memarlıq məktəbləri meydana çıxırdı. Belə memarlıq məktəblərindən biri də tariximizin daş yaddaşına möhür vuran Şirvan memarlıq məktəbi idi.

XIII-XV əsrlərdə monqolların dağıdıcı siyasətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan tutduğu mədəni irsi əldən vermədi. Monqolların hücumu zamanı dağıntılara məruz qalan qalalar, körpülər, xanəqahlar, karvansaraylar və məscidlər sonradan yenidən inşa olundu. Belə məscidlərdən biri də Şirvanşahlar dönəmində inşa olunan Bakı şəhərinin Mərdəkan kəndində yerləşən Tuba Şahi məscidi idi.

Məqalədə qədim Şirvan elinin tarixi abidələri sırasında möhtəşəmliyi ilə seçilən Tuba Şahi məscidinin inşa dövründən, tarixşünaslığından, dövrün siyasi-iqtisadi vəziyyətindən, epigrafiya baxımdan türk-islam aləmindəki yazı nümunələri və üslubu müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Məscidin daxilindəki ərəb grafiyası ilə yazılan daş kitabələrdə məscidin ilk tikilişi və sonrakı taleyi haqqında məlumatlar verilir.

МЕЧЕТЬ ТУБА ШАХИ, КАК ПАМЯТНИК ШИРВАНСКОЙ АРХИТЕКТУРНОЙ ШКОЛЫ

Хабибе Алиева

Ключевые слова: *Азербайджан, исламская архитектура, мечеть Туба Шахи, тюрко-исламские памятники, каменные надписи*

Азербайджан с географической точки зрения олицетворяет в себе культуры Востока и Запада. Со времен раннего средневековья исторический Шелковый путь, проходящий через территорию Азербайджана, являлся мостом между народами Востока и Запада, оказывая сильное влияние на культуру страны. Экономическое возрождение, обширные внешнеторговые связи в эпоху средневековья способствовало росту в Азербайджане новых городов. Ислам привнес новый стиль в архитектурную школу Аррана, который переживал ренессанс в архитектуре еще с периода раннего средневековья. С целью пропаганды Ислама были построены новые ханагях, медресе, джаме и мечети. Правители государства и духовенство страны, хотя и использовали стиль исламской архитектуры (искусство Омейядов(661-749), Аббасидов(750-1258) и Фатимидов(909-934)), в то же время поддерживали местную архитектурную школу Аррана. В результате сочетания иностранных и местных архитектурных стилей возникли новые архитектурные школы. Одной из таких архитектурных школ была Ширванская архитектурная школа, оставившая след в памятниках нашей истории.

Несмотря на разорительную политику монголов, Азербайджан в XIII-XV веках сохранил культурное наследие. Крепости, мосты, ханагях, караван-сарай и мечети, которые были разрушены во время монгольского нашествия, были позже восстановлены. Одной из таких мечетей была мечеть Туба Шахи в селении Мардякан в окрестностях Баку, построенная в период Ширванишахов.

В статье рассматривается период построения мечети Туба Шахи, историография вопроса, сделана попытка изучения политико-экономической ситуации изучаемой эпохи, а также проведен сравнительный анализ с тюрко-исламскими памятниками и стилями письма. Надписи внутри мечети, выгравированные арабским шрифтом, предоставляют информацию о времени начала строительства мечети и ее дальнейшей судьбе.

THE MEMORY OF SHİRVAN ARCHİTECTURAL SCHOOL – TUBA SHAHİ MOSQUE

Habibe Aliyeva

Key words: *Azerbaijan, Islam architecture, Tuba Shahi Mosque, Turkic-Islamic monuments, stone inscription*

Azerbaijan embodies the culture of the East and West in terms of geography. The historical Silk Road, which has been a bridge between Eastern and Western peoples since the early Middle Ages, has had great influence on the culture of the country. The economic revival, extensive trade relation between the peoples in Azerbaijan since Middle Ages and as the result of these, town-building increased rapidly. A new style was created in Arran architectural school that lived in a period of renaissance in the field of architecture since the early Middle Ages, after Islam religion. New places for dervishes, madrasahs, mosques were built in all Islamic geography to spread Islam. Although rulers and religious figures (Umayyad dynasty (661-749), Abbasid Caliphate (750-1258), Fatimid Caliphate (909-934)) used the style of Islamic architecture, they preserved the local Arran architectural school.

New architectural school occurred from the combination of foreign and local architectural styles. One of such architectural schools was Shirvan architectural school, which stamped the memory of our history. In spite of devastating policies of the Mongols during the 13-15th centuries, Azerbaijan didn't lose its cultural identity. The castles, bridges, places for dervishes, caravanserais and mosques that were destroyed during the Mongol attacks were rebuilt later. One of such mosques was Tuba Shahi mosque, which was built in Mardakan village of Baku during Shirvanshahs' period.

The article deals with the construction period of Tuba Shahi Mosque, which is distinguished by its antiquity among the historical monuments of ancient Shirvan land of Azerbaijan, its historiography and the political-economic condition of its period, the comparative analysis of samples and writing style in Turkic and Islam world. There is information about first construction and future fate of the Mosque in the stone inscriptions written Arabic graphic inside the Mosque.

Giriş: *Azərbaycanda XV əsrin əvvəlindən XVI əsrin əvvəlinədək-bir əsrə yaxın Şirvan müstəqil dövlət olaraq qalmışdır. Onun hökmdarları Teymurilər zamanında Sultan titulu götürmüşdülər. Şirvan hökmdarları bu torpaqları getdikcə genişləndirməyə başladılar. Dərbənd şəhəri və əyalətini, Muğan düzünün bir hissəsini Sirvanın mülklərinə daxil etdilər [4, s.121]. Şirvan*

hökmdarı, hökmdarların ən möhtərəmi, mömini, ləyaqətli və ədalətli olmuş Xəlil ibn Məhəmməd əd-Dərbəndinin (Şirvanşah Xəlilullah) hakimiyyəti dövründə Bakı, Samaxı və Dərbənd şəhərlərində onun hakimiyyət rəmzi olan gümüş sikkələr kəsilən zərbxanalar var idi. Həmin sikkələrin əvvəlincisi hicri 827 (1423/4), sonuncusu isə hicri 855 (1451/2)-ci illərə aiddir [3, s.66]. Ölkənin və Şirvanşahların paytaxtı Bakı şəhəri, həmçinin ətraf kəndlərin abadlığı ilə məşğul olan Xəlilullah zamanında Bakıda Şirvanşahlar sarayı ansamblının, karvansaralar, məscidlər, türbələr, körpülər, çeşmələr, qalalar, hamamlar və digər binaların tikintisinə xitam verilmişdir. Qədim Şirvan diyarı Şirvanşahların hakimiyyəti illərində tərəqqi edirdi. Xəlilullah Azərbaycana qonşu olan dövlətlərlə və onların hakim dairələri ilə dostluq etsədə, Qaraqoyunlularla olan qeyri-normal münasibətləri sonuncunun bir neçə dəfə Şirvana basqın etməsinə səbəb olmuşdu. Şirvana bu və ya digər qüvvələrin basqını zamanı xeyli tikili dağıdılsa da, onlar yenidən Şirvanşahlar tərəfindən inşa olunmuşdur [1, s.53-65].

Xəlilullah Qaraqoyunlular ilə müharibəni qurtarıb hicri 839 (1435/6)-cu ildə Şirvana qayıtdıqdan sonra Xəzər dənizi sahillərində, Abşeron yarımadasında, Bakı şəhərində dinc quruculuq işlərinə başlamışdı. Bakı şəhərinin ətrafındakı karvan-ticarət yolu üzərindəki kəndlərdə karvansara, məscid, türbə, istehkam qalaları, hamam və s. tikilməyə başlayır. Bu tikililərin bir qismi Xəlilullahın hakimiyyəti dövrünə aiddir. Bu illər Şirvanşahlar dövlətinin və Şirvanşahın şəhər həyatının tərəqqi etdiyi yüksəliş dönəmi idi. Bakı ətrafında Şirvanşahların hakimiyyəti dövründə inkişaf edən kəndlərdən biri də Mərdəkan olmuşdur [10, s.14-15]. Tarixiliyi ilə fərqlənən Mərdəkan adı "Mərdlər məkanı" kimi tərcümə olunur və kənd qədim tarixi abidə və tikililəri ilə zəngindir. Hələ Şirvanşah Xəlilullahın sələfi olan III Mənuçöhrün (1098-1160) oğlu Axsitanın (v.t.1197) adı keçən Mərdəkan kəndində iki daş üzərində həkk olunmuş natamam kitabəsi 1853-cü ildə şərqşünas N. Xanikov tərəfindən aşkarlanmış və Peterburqa göndərilmişdir. Hazırda Ermitajda saxlanılan kitabədə yazılıb: "...islamın müdrik hökmdarı Mənuçöhr oğlu Şirvanşah Axsitan...beş yüz səksən üçüncü il"(hicri 583=1187/8-cü il) [11; 4, s.69]. Ehtimal olunur ki, Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Mərdəkan XII-XIV əsrlərdə əhəmiyyətli bir yaşayış məskəni olduğundan Şirvanşahların hakimiyyəti dövründə düşmənlərdən gələn təhlükələri görmək üçün burada burc qalaları tikilmişdir [1, s.67-69]. Lakin zaman-zaman gedən müharibələr və döyüşlər nəticəsində istehkam qalaları dağıdılaq məhv edilmiş və yeniləri ilə əvəzlənmişdi. Belə ki, bunlara dairəvi Mərdəkan istehkam qalası (1232), dördkünc Mərdəkan qalası (XIV əsr), Xanbaba hamamı (XIX əsr), Şeyx Kazım hamamı, Pir-Həsən məqbərəsi (1612), Tuba Şahi məscidi (XIV), türbələri (XV və XVII əsrlər) və s. tikililər daxildir [7, s.66-72]. XV əsrdə inşa olunan Tuba Şahi məscidinin memarlıq xüsusiyyətləri və əsasən də kitabələrinin oxunuşu böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Tuba Şahi məscidi (foto 1) özəl xüsusiyyətlər daşıyır. Bütün İslam dünyasında şəhər və kəndlərin məhəllələrində yerli müsəlman xalqlarının ibadətləri üçün məscid inşasına çox önəm verilmiş, bu məscidlər əsrlərləon planda olmuş və həmin məkanın bir islam dini məmləkəti olduğunun əlamətini özündə göstərmişdir[5,s.236].Bildiyimiz kimi, İslam dünyasında inşa edilən bütün məscidlər üçün ilk örnək, şübhəsiz ki, Mədinədə dördkünc formada tikilmiş Məhəmməd peyğəmbərin məscidi və ya Məscid ən-Nəbəvidir (*ərəb. المسجد النبوي*). Bu məscidin dördkünc planıİslam dünyasında sonrakı dövrlərdə də tikilən məscidlərə istiqamət vermişdir. Belə dördkünc üslubda inşa olunan məscidlərdə namaz zamanı daha çox müsəlmanın cərgə ilə ardıcıl düzülməsi məqsədyönlü düşünülmüşdür [5,s. 228]. Bundan irəli gələrək, Azərbaycanda da bütün məscidlər dördkünc formada inşa olunmuşdur. Belə məscidlərdən biri də Mərdəkan kəndindəki dördkünc inşa olunan bina üzərindəki tək qubbəli Tuba Şahi məscididir.

Hələ monqolların hücumu zamanı dağıntılara məruz qalan məscid sonra yenidən inşa olunmuşdur. Məsciddə iki daş kitabə vardır. İçəri daş kitabədə məscidin ilk tikilişi haqqında məlumatlar verilib. Kitabədə məscidin 1372-ci ildə Hacı Nurəddin və Bahəddin tərəfindən tikildiyi qeyd olunub. Sovet dövründə (1920-1991) kolxoz anbarı kimi istifadə edilən məscid 1965-ci ildə muzey kimi fəaliyyətə başlayıb. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa ediləndən sonra (1991) tarixi abidə yenidən məscid kimi fəaliyyətini davam etdirib. Türk-islam dünyasındakı məscidvə camelər haqqında hazırlanmış İslam Ensiklopediyasında Azərbaycanda Osmanlı memarlığı üslubuna bənzər Tuba Şahi məscidi barəsində yazılıb: “Bakü'nün kuzeyində Hazar denizi kıyısında Mardakanı'de 1482 tarixli Tübâ Şah Camii, pəncərəsiz kasnaklı kubbesi və kesmə daş duvar örgüsüylə Osmanlı mimarisini hatırlatır. Yine Osmanlı camilərində olduğu gibi yüksek kemerli bir geçişi vardır. Burada birbirine bitişik üç bina olduğundan bunlardan ortada bulunanı Bakü'deki Saray Camii'nin çok yakın bir benzeridir”[14].

Tuba Şahi məscidinin kitabələri:

İKİtabə: Məscidin giriş çatma tağlı qapısının üstündəki medalyonun mərkəzində altılıçəkli gülə bölünmüş altıbucağın içində ərəb qrafikasının kufi xətti ilə *علي* - “**Əli**” sözü altı dəfə təkrarlanaraq, daşın səthində dərin formada yonulub(foto 2). Medalyonun yuxarı hissəsində dördbucaqlı daşda iki sətirlik çox gözəl süls xətlə ərəb dilində kitabə həkk olunub.

(۱).بنا هذا المسجد عبد السلطان الاعظم مالك رقاب الامم

(۲).بتا بيد الله لسلطان شيرانشاه خلد الله

دولت طوبى شاهى عام ست وثمانين وثمانائة

Kitabənin tərcüməsi: Əzəmətli Sultan, xalqların hakimi, Allahın köməyilə qüvvətlənmiş Sultan Şiranşahın* Allah onun səltənətini daim etsin, qulu Tuba

Şahi səkkizyüz səksən altıncı ildə bu məscidi tikdirmişdir (Hicri qəməri 886=miladi 1481-ci il).

*Kitabədəki "شيرانشاه – **Şiranşah**" sözü 1465-1500- ci illər ərzində 35 il Şirvanşahlar dövlətinin başında şah olan Dərbəndi Şirvanşahlar sülaləsinin başçısı I Şeyx İbrəhim bin Məhəmmədin (1382-1417) nəvəsi və I Xəlilullah bin İbrəhimin (1417-1465) oğlu Fərrux Yəssara aid edilir. Fərrux Yəssar Dərbənd şəhərindəki Cümə məscidinin yanında hicri 879-cu ildə (m.1474/75) tikdirdiyi mədrəsənin kitabəsində də onun ləqəbi "Şiranşah" şəklində həkk olunmuşdur [4, s.122]. Tuba Şahi məscidinin kitabəsini ilk dəfə Rusiya şərqşünası İlya Nikolayeviç Berezin (1818-1896) rus dilində "Şərqə səyahət" adlı kitabında nəşr etdirmişdir. Lakin Berezin kitabədəki "شيرانشاه – **Şiranşah**" sözünü "طوبى – **Şirvanşah**" şəkilində oxumuş və kitabənin oxunuşu zamanı "شاهى عام - **qulu Tuba Şahi**" kəlməsini isə tamamilə buraxmışdır (6). Tuba Şahi məscidi haqqında öz əsərlərində yazan N.Zeydili [8] və B.Leqobitov məscidin inşa olma tarixini yanlış qeyd etmişlər [9, s.86]. Hər iki alim - İ.Berezin və N.Zeydili öz əsərlərində məscidi tikdirən şəxsin adını belə qarışdıraraq, I Xəlilullah bin İbrəhim tərəfindən inşa olunmasını qeyd etmişlər. Lakin, kitabənin mətnində məscidin hicri təqvimilə 886=miladi 1481-ci il inşa olunması yazılıb. Halbuki I Xəlilullah bin İbrəhim hicri 870=miladi 1465- ci ildə vəfat etmişdir. Beləliklə, kitabənin mətni də təsdiqləyir ki, məscid onun oğlu Şirvanşah Fərrux Yəssar zamanında Tuba Şahi tərəfindən inşa olunmuşdur [2, s.109].

Məscidin digər kitabəsi portaldakı tağın üstündə, dördbucaq şəkilli medalyonun künc hissələrində yerləşən iki ədəd buta şəklində həkk olunub. Dördbucaqlı medalyonun içərisində kufi xətlə - على - "Əli" sözü dörd dəfə təkrarən yazılıb. Belə yazılış Şirvan memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərindən biridir.

Sağ küncdəki nəsx xətlə medalyonda - محمد، علي - **Allah** , **Məhəmməd, Əli**", sol tərəfindəki kitabədə Qurani Kərimin əl-İxlas (Yalnız Allaha məxsus olan sifətlər) - قل هو الله احد - **"O Allah birdir"** surəsinin birinci ayəsi (112/1) həkk olunub. Xatırladaq ki, Osmanlı sultanlarına aid tuğralar* onların dövründə inşa olunan abidələrdə də qoyulduğu kimi, buta formasında medal-yonlar Şirvanşahların hakimiyyət illərində də tikilən Şirvan memarlıq məktəbinə məxsus memarlıq abidələri üzərində möhür kimi həkk olunmuşdur [2, s.114].

***Tuğra**, xətt sənətinin bir qolu halında yüz illər boyunca usta xəttatların əli ilə yazılmışdır. O türkcədən kəlimə olaraq padişahın ismini ehtiva edən xüsusi bir işarədir ki, onun imzasını təsdiqləyir. "Tuğrağ" sözü Oğuz ləhcəsində olub, hökmdarın basılmış imzası deməkdir. Osmanlı sultanlarına aid ilk tuğra (biri 1324-cü il, digəri isə 1348-ci il) Orxan Qaziyə aid olmuş və möhürün üzərində ərəb qarfikası ilə "Orxan bin Osman" ifadəsi yazılmışdır. Osmanlı

dövlətinin yaradıcısı olan birinci Sultan Osman bin Ərtoğrula aid tuğraya heç bir yerdə bu günə kimi rast gəlinməyib. Bu nəticə ilə, 36 Osmanlı padişahından sadəcə 35-inə aid tuğra vardır. 15 iyun 1927-ci il tarixdə tuğraların aradan qaldırılması haqqında Türkiyə Cümhuriyyəti qanun hazırladı. Beləliklə, Osmanlı sultanlarına aid tuğralartarixə döndü[13].

Buta formasında yazılı medalyonlar Şirvanşahlar dönəmində inşa edilən tarixi memarlıq abidələri üzərində mövcud olmuşdur. Bakı - İçərişəhərdə yerləşən Şirvanşahlar sarayı kompleksindəki I Xəlilullah bin İbrəhimin (1417-1465) sarayında yaşamış alim və mütəfəkkir, xəlvətilyin Yaxın və Orta Şərqdə ən böyük təmsilçisi olan Seyid Yəhya Bakuvinin XV əsrə aid türbəsində, Buzovna qəsəbəsindəki XVII əsrə aid “Xəlifə Əli” və “Məhəmməd Mömin” türbələrində buta formasındakı ərəb qrafikası ilə yazılmış medalyonlar Şirvan memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərinin göstəricisidir[10, s.29-35].

II Kitabə:Məscid portalının yuxarı hissəsinin daxilində sonralar təmir-bərpa işləri aparıldığı üçün, böyük kitabədən bir qədər yuxarıda olan yazıların üzərinə mala çəkilmişdir. Lakin yazını oxumaq mümkün olmuşdur:

1. يا علي – Ey, Əli!

2. عمل مجد خان - Məhəmməd xanın işidir.

3. حرده عسقلی. Abasqulu yazdı

“Əli” sözünün “ی” – “i” hərfinin içərisində xırda rəqəmlərlə tarix həkk olunmuşdur:

17 - ۱۷ ربيع الاول ۱۳۱۵ - “rəbiuləvvəl 1315”

Yazılan tarixdən bəlli olur ki, hicri təqvimilə 17rəbiuləvvəl 1315=miladi 1897-ci ildə məscid təmir olunmuşdur. Məscidin daxili quruluşu bir neçə hücrədən ibarətdir. Onun şimal-şərq hücrəsinin şimal divarında iki kitabə mövcuddur. Tikilinin daxilində 19 pillə ilə məscidin damına gedən yolun çatma tağlı qapısı üstündə ərəb dilində yazılmış bir sətirlik kitabədə İslam rəmzi həkk olunmuşdur:

(۱). لا اله الا الله محمد رسول الله حقا

Kitabənin tərcüməsi: *Allahdan başqa tanrı yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir, (Allah) Haqlıdır!*

Bu kitabənin yuxarı hissəsində, hücrənin şimal divarında lay daşın üzərində iri həriflərlə ərəb dilində, sülüs xətlə yazılmış iki sətirlik kitabə həkk olunmuşdur:

(۱). امر بنا هذا المسجد الصدر المعظم مفخر الحاجو

الحرمين حاجي بهاعالدين دام معظما ابن مرحوم

(۲). بن محمود ابائله طاب تراهم تحريرا خواجه نورالدين

في شهر المبارك محرم اربع و سبعين سبعماناة

Kitabənin tərcüməsi: *“Böyük sədr (sədr əzəm), hacılar və hərəməynin (Məkkə və Mədinənin) fəxri, Mahmud Əbayilənin nəvəsi və mərhum XacəNurəddinin torpaqlarını Allah pak (təmiz) etsin, oğlu Hacı Bahəddinin*

əzəməti daimi olsun bu məscidin tikilməsini əmr etdi.Yeddi yüz yetmiş dördüncü ilin mübarək məhərrəm ayında yazılmışdır” h. 774=miladi 1372-ci il.

XIX əsrin 30-cu illərində Qafqazın, o cümlədən, Azərbaycanın islam epiqrafik abidələrinin öyrənilməsi işində məşhur şərqşünas alimlər – Azərbaycanın epiqrafik abidələrini tədqiq etmiş N.V.Xanikov [11], 1835-1837-ci illərdə epiqrafik abidələrimizin təhlilini vermiş akad. X.Fren [12] və onların səviyyəsinə yetərincə qalxa bilməyən İ. Berezin bu kitabəni yanlış olaraq Buzovna kəndindəki abidələrin siyahısına salmış və bununla yanaşı səhv oxuyaraq, nəşr etdirmişdir. Müqayisə üçün İ.Berezin tərəfindən nəşr olunan kitabənin mətnini aşağıda qeyd edirik:

امربناء هذا المسجد الصدرالمعظم مفخرالحاج
ابوالخير امير جمال الدين بن زاير
الحرمين خواجه نورالدين محمود طاب الله ثراه
في شهرالمبارك محرم اربع وسبعين سبعمائة

Kitabənin tərcüməsi:”Bu məscidin tikilməsini çox hörmətli, şan- şöhrətli Vəzir hacı Əbulxeyir Əmir Camaləddin, Məkkəni ziyarət edən, Allah onun qəbrini əziz tutsun Xacə Nurəddin Mahmud oğlu əmr etdi . Müqəddəs məhərrəm ayında, 774 (1372/73)il”[6,s.70].

Azərbaycan epiqrafik abidələrinin ilk tədqiqatçılarından olan Ə.Ə.Ələsgərzadə epiqrafik abidələrimizin təhlilinə həsr etdiyi əsərində qeyd edir ki, “... Məzmun etibarilə içəridəki kitabənin məscid qapısı üzərində olan kitabə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hər iki kitabənin mətnindən görüldüyü kimi, onlar ayr-ayrı dövrlərə mənsubdur”[2. s.117]. Məscidin müxtəlif dövrlərdə Şirvanşahlar tərəfindən yenidən inşa olunması kitabələrdən də bəlli olur. Belə ki, məscidin daxilindəki kitabə Kəsrani Şirvanşahların sonuncusu olan Hüşəng ibn Kavusun (1372-1382), məscidin xaricində, qapı üzərində olan kitabə isə Dərbəndilər sülaləsindən ŞirvanşahFərrux Yəssarın(1465-1500) dövrünə aiddir.

Nəticə:Beləliklə, Tuba Sahi məscidi həm epiqrafik cəhətdən, həm də bədii daş yonma sənəti baxımından çox dəyərli bir sənət əsəridir. Məscid Şirvan memarlığı məktəbinin bütün ünsürlərini özündə cəmləşdirir. Tarixi baxımdan ən möhtəşəm maddi-mədəniyyət örnəklərimizdən biri olan Tuba Şahi məscidi günümüze qədər gəlib çıxan abidələrimizdəndir. Məscidin daxilini və xaricini bəzəyən müxtəlif məzmunlu kitabələr tariximizin bəzi qaranlıq səhifələrini aydınlaşdırmaq üçün qiymətli bir sənəddir. Lakin bu abidəni qorumaq üçün onunbərpa və konservasiyayaehtiyacı var. Son zamanlar ölkəmizdə tarixi abidələrin bərpası, konservasiyası istiqamətində xeyli işlər görülür. Bəzən tarixi abidələrimizi bərpa edərkən ciddi nöqsanlara da yol verilir. Bu nöqsanları nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, abidələrin bərpa və konservasiya işi milli ruhda olan peşəkar mütəxəssislərə həvalə olunmalıdır. Bildiyimiz kimi, Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) Azərbaycanın böyük Mərdəkan

qalasının və qalanın yaxınlığındakı Tuba Şahi məscidinin bərpa ediləcəyi haqda məlumatlar vermişlər. Ümidvarıq ki, tarixi Tuba Şahi məscidi nöqsansız bərpa və konservasiya olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın tarixi abidələri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix Muzeyi, Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1958, 148 s.
2. Ələsgərzadə Ə.Ə. Tubə Şahi məscidinin kitabələri (XIV-XV əsrlər) / Azərb.SSR Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri, c.I, 1951 s. 109-118.
3. Rəcəbli Ə. Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi (VIII - XVI yüzillər) Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 240 s.
4. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: "Avrasiya press", 2006, 416 s.
5. Baltacı Cahid. İslam Medeniyetinde Camii //Marmara Universitesi İlahiyat F. Sayı: 31//, İstanbul,1985 s.226-241.
6. Березин И.Н.. Путешествия по Востоку (1849—1852), 2 тома, Казан, с.70.
7. Бретаницкий Л.С. Архитектурные школы средневекового Азербайджана (XII—XV вв.). /Искусство Азербайджана, т. II./ Баку: Изд. АНАССР, 1949, с. 64-100.
8. Зейдлица Н.Сборник сведений о Кавказе : Списки населенных мест Кавказского края. Ч. 1: Губернии: Эриванская, Кутаисская, Бакинская и Ставропольская и Терская область. - Т. 1-7, 9. - Тифлис, 1871-1885.
9. Легкобытов В. Бакинская провинция. //Обозрение Российских владений за Кавказом //часть IV,СПБ, 1836, с.86
10. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона (XI- начала XX века). Том 1, Баку:Элм, 1991, 248 с.
11. Ханыков Н.В. Археологические открытия (известие о 12 мусульманских надписях в Закавказье) // № 52-53, Кавказ, 1850;Ханыков Н.В. О некоторых арабских надписях в Дербенде и Баку// УЗИАО, СПб., вып. 1, 1850;Ханыков Н.В. Письмо неперемному секретарю от 19.05.53 г. из Баку // Уч. зап. Импер. Акад. Наук. СПб., т. II, 1854; Ханыков Н.В. Арабская надпись 843 г.х. каравансарая в Сенгилах. (Bull hist phibi. de L'Asad. Imper. des sien de St.Petersb,IX, N 2; Journal Asiatique, ser V tome X,1862
12. Fraehn C.M. Die Chosroën – Münzen der frühern Arabischen Chalifen// Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellsch. Т. II, Mitau, 1822, 401-416 pp.; Fraehn C.M. Numi Kufici ex variis Museis selecti. Petropoli. 1823 // Memoires de l'Acad. Impor. Т. IX, s. 563-648; Fraehn C.M. Quinque Centuria Numorum anecdotorum Chalifarum cum Umeijadarum, tum

Abbasidarum // Memories de l'Acad. Imper. VI serie, T. IV, 1840, p. 257-314; Fraehn C.M. Supplement au Memoire sur les monnaies arabes des Chosroes // Journal Asiatique. T.IV, 1824, s. 331-347; Fraehn C.M. Ueber tevey inshriften in Nakhichvan (alman dilində). Can-Peterburq imperator elmlər-akademiyasının büləteni. СПб. , 1837, ЖЖ с. № 1,

13. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tuğra>; <https://www.wikizero.com/tr>

14. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami>

Fotolar

Foto 1.

Foto 2.